

АЗЫРКЫ КЕЗДЕГИ ЛИНГВОДИДАКТИКАДАГЫ СӨЗ ПРОБЛЕМАСЫНА КАРАТА

Бул макалада тил илиминдеги сөз деген түшүнүктүн маанилик түзүлүшү, анын сырткы системалык касиети, жалпы эле тыбыштык тизмектеги сөзгө мүнөздүү белгилер жөнүндө кеп козголот.

Лингвистикага, тактап айтканда, тилдин лексикалык аспектинин изилдеген окумуштуу-лингвисттердин эмгектерине кайрылып, эбактан белгилүү жана бардык жагынан изилденген фонология жана грамматика сыяктуу системалар менен бирге, тилде өзүнүн өнүгүүсүн улантып жаткан лексикалык система, лексиканын системалуулук концепциясын толук канааттандырат деп эсептөөнү туура таптык: «Лексика бул же тигил тилдеги сөздөрдүн жөн гана суммасы болбостон, катыштык жана бири-бири менен байланыштагы фактылардын белгилүү системасы, ал эми лексикология биздин алдыбызда өзүнчө сөздөр жөнүндөгү илим эмес, тилдеги жалпы лексикалык система катары турат». [9].

Ошондой болсо дагы, лексикадагы системалуулук проблемасынын деңгээли аягына чейин чечиле элек экендигин белгилеп кетүү керек. Бул системалык байланыштагы окутуунун кыйынчылыгы: анын сан жеткистиги, сөздүк составдын өзгөрүп тургандыгы, сөздүк байланыштардын татаалдыгы жана бир өңчөй эместиги, лексикалык ар кандай тармактардын бөлүнүшүнүн чегинин аныкталбагандыгы менен түшүндүрүлөт. Лингвистикалык адабияттарда колдонулуп жүргөн «лексикалык система» деген дифференцияланбаган терминдер бул кыйынчылыктын ачык күбөсү.

Биз өзүбүздүн макалабызда системалык байланыштын лексика-семантикалык деңгээлин иреттеп жазып жана окутуу жаткан лингвистикалык изилдөөлөргө таянып, бул түшүнүктөрдү бир жагынан-лексикалык, экинчи жагынан-семантикалык

системадан чектөө менен «лексика-семантикалык система» деген терминди кабыл алабыз. Семантикалык системанын деңгээлинде сөздүн мазмундук жагы каралат: семантикалык системаны тилдеги сөздөр туюнткан түшүнүктөр түзөт; лексикалык деңгээл болсо, тилдин сөздүк составынын мүнөзүн кароону сунуш кылат: сөздөрдү лексика-грамматикалык разряды боюнча, алардын морфемалык уюштуруу ыкмасы, сөздүн тилдеги номинативдик каражаты картары типтери жана «Лексика-семантикалык система» деген терминди формасы боюнча көрсөтүү менен бирге эле анын өкүм сүрүүсүнүн эки деңгээлдик интеграциясын да көрсөтөт: лексикалык - «сөз» деген тилдик бирдиктин чеги; жана семантикалык сөздүн «лексика-семантикалык варианты» деген тилдик бирдиктин чеги менен. Ошондуктан лингвистикада «лексикалык» жана «лексика-семантикалык мамиле» болуп айырмаланат». [7]

Лексика-семантикалык системаны иреттеп жазып чыгуунун предмети болуп, сөздөрдүн мааниси боюнча байланышынын өзгөчөлүгү жана формасы эсептелет.

Совет доорундагы тил илиминде бул теоретикалык проблеманы иштеп чыгуунун узак тарыхы бар. Лексиканын системалык мүнөзү жөнүндөгү идеяны Л.В. Покровский XIX кылымдын аягында эле айтын чыккан. Бул идеяны түздөн-түз улантуучу болуп эсептелген Л.В. Щерба «Сөз белгилүү бир коллективдин мүчөлөрүнүн өз ара түшүнүүсүнүн кызматын аткаруу менен, бир системаны, бир татаал тканды түзөт» деп белгилейт. [11]

Л.В. Щерба тарабынан лексика-семантикалык системанын негизги деңгээлдери болгон сөздүн маанилик түзүлүшүнүн проблемасы жана анын сырткы системалык касиети белгиленген.

Тилдин лексика-семантикалык системасы жөнүндөгү түшүнүк 50-жылдары В.В. Виноградов тарабынан калыптанган. Ал өзүнүн илимий эмгектеринде лексика-семантикалык деңгээлин тилдин башка педсистемаларынан айырмасынын спецификасын окуп үйрөнүүнүн башатына жол салып, бул проблеманы тил илиминде иштеп чыгууга чоң салым кошкон. [2]

В.В. Виноградовдун, ошондой эле А.И. Смирницкийдин, Р.А. Будаговдун эмгектеринде маанинин системалык байланышынын закон ченемдүүлүктөрү жана алардын өз ара сөздөгү мамилеси көрсөтүлүп жана изилденген, маанини чектөөдөгү жана сөздү колдонуудагы контекстин ролу жана лексиканын сырткы түзүлүшүнүн бир катар проблемаларына сереп салынып, териштирилген.

Лексика-семантикалык система концепциясы совет доорундагы тил илиминде окумуштуу лингвисттердин түптөлгөн изилдөөлөрүнүн натыйжасында өзүнүн андан ары өнүгүүсүнө жана тереңдешине мүмкүндүк алган.

Лингвистикалык адабияттарда сөзгө берилген аныктамаларда ар кандай ойлор белгиленип жүрөт.

Тил жөнүндөгү илимде азыркы кезге чейин жалпы кабыл алынган сөздүн аныктамасы жок экендиги таң калтырбай койбойт. Негизинен бардык изилдөөчүлөр сөз - тилдин негизги бирдиги экендигине макул болгону менен, бул бирдикке жүздөгөн аныктамалар сунуш кылынган. Бирок алардын ичинде лингвисттердин баарын болбосо да, көпчүлүгүн канааттандыруучусу али чыга элек. «Сөз эмне экендигин биз бардыгыбыз абдан жакшы билебиз (шондуктан бул үчүн лингвистиканы такыр эле окубай койсо болот), бирок бул «билим» бул бирдикке толук канааттандыруучу аныктама берүүгө кыйынчылык туудуруучу негизги себеп болуп саналат», - деп туура белгилейт семасиолог Д.Н. Шмелов. [10]

Ошентип кээ бир окумуштуулар өз алдынча бир түшүнүктү билдирген, ар кандай узундуктагы паузалар менен чектелген мүмкүн болгон тыбыштык катар дешсе, кай бирлери сөз - маанилик биримдик, анын бирдиктери эркин айкаштык түзө алышпайт ... ушул талапка жооп бергендин бардыгы (бул же тигил даражада) сөз боло алат дешет.

Ар кандай көз караштагы жогоруда көрсөтүлгөн сөздүн негизги аныктамалары бири-бирин толуктап, сөз - элестөөнү, түшүнүктү билдирип, ал элестөө аркылуу конкреттүү предметтер, көрүнүштөр, түшүнүктөр аркылуу бир өңчөй көрүнүштөр жыйынтыкталып абстракцияланышарын көрөбүз.

Сөз деген түшүнүктүн аныктамасы жөнүндө кеп кылганыбызда өз кезегинде Ф.де.Соссюрдун да мындай деп белгилегенин эсепке алуубуз абзел: «Сөз - бул аныктоого кыйынчылык туудургандыгына карабай, биздин акыл сезимибиздеги чегинүүсүз элестетилүүчү тилдин бардык механизмдеринин борборундагы бирдик». [8]

Биздин изилдөө үчүн алгачкы даражадагы маани болуп В.В. Виноградовдун «сөз чындыкка тиешелүү, аны чагылдырат жана обочолонбой туруп маанисин туюнтат, берилген конкреттүү тилдин лексика-семантикалык системасынан бөлбөй туруп, анын составдык элементи катары аны менен бекем байланышта болот» деген тыянагы эсептелет. [2]

Ал эми кыргыз тил илиминде болсо сөздүн лексика-семантикалык мааниси илимий жактан терең изилдене элек болсо дагы, деги эле «сөз» деген тилдик бирдик жөнүндө азыноолак эмгектер бар десек болот.

Сөз тилдин негизги бирдиги болуп эсептелет. Бул маселе орус тил илиминде деле терең изилденип, ушул убакка чейин көптөгөн илимий изилдөөлөр чыккандыгына карабастан, канча маселелердин түйүндөрү чечилбей, талаш-тартыштын предмети болуп келе жатат. Муну окумуштуулар өтө татаал, бирдей аныктама берүүгө мүмкүн эместиги менен туюндурушат.

Сөздүн негизги функциясы - карым-катнаш, ал - байланыш куралы, ал эми образдуулук ага жардамчы, жөлөк гана боло алат. Көркөм сөздө, тескерисинче, дүйнөнү образдар аркылуу туюнтуу башкы орунга чыгат да, байланышуу кызматы экинчи орунга жылат. Жазуучу же акын сөздү образдардын ыргактык кыймылы аркылуу өзүнүн коммуникативдик функциясынан эстетикалык - көркөмдүк функцияга өткөрүп, чыгармада анын эстетикалык жүгүн эптүү да, элестүү да чагылдырса, биз «өзүнчө мааниси бар, фонетикалык жактан калыпташкан, речте даяр материал катары өз алдынча колдонулган, башкалардан обочолонуп жазылган, кандайдыр бир сөз түркүмүнө кирген негизги бирдикти» сөз деп атайбыз. [3]

Деги эле сөздүн керемет сыры эмнеде? - деген суроо коюп, ой-пикирлерди таразалап, окумуштуулардын бул туурасында айтылган олуттуу пикирлерин ортого сала турган болсок, сөз кудуретинин, сөз сыйкырынын купуя сырларын ачууга аракет жасап, терең изилдеп, майда деталдарынын машакатын ачкан кыргыз окумуштууларына Ж. Мамытовду, Б.О. Орузбаеваны кошо алабыз.

Биздин тилибиз тыбыштык тил болуп саналат. Сөздөрдү түзүүчү элементтер болуп тыбыштар эсептелет. Ал эми сүйлөмдөр болсо сөздөрдөн түзүлөт. Биздин пикир алмашуубуздун негизги каражаты болуп сүйлөмдөр эсептелет.

«Бирок тилдеги ар кандай эле тыбыштардын куралмасы (комплекси) сөз боло албайт. Маселен, «алма» дегенди сөз деп карайбыз да, «алра» дегенди сөз дебейбиз. Сырткы көрүнүшү боюнча алганда бул экөө тең бирдей сандагы тыбыштардан, бирдей муун типтеринен турган өз алдынча тыбыштык комплекс болуп эсептелет. Бирок

«алма» - өз алдынча сөз, анткени мунун тийиштүү мааниси бар. Ал эми «алра» болсо тыбыштык комплекс экендигине карабастан, сөз боло албайт, анткени анда эч кандай маани жок. Демек, сөз болуш үчүн, тыбыштык комплекс белгилүү бир мааниге ээ болуш керек. Эч кандай маани менен байланышы болбогон курулай тыбыштык айкалыш сөз болуу касиетине ээ эмес.

Ошентип, сөз дегенибиз көбүнчө бир нече тыбыштан куралып, белгилүү бир мааниге ээ болгон жана кепте өзүнчө бир бүтүн катары колдонулган тилдин эң маанилүү бирдиги болуп эсептелет». [4]

Ошентип, кыргыз тилинин лексикологиясын изилдөөдө Ж. Мамытовдун эмгектеринде сөздүн тыбыштардын айкалышынан туруп, кандайдыр бир маани берүүчү касиетке ээ болгонун түшүндүрөт. Бирок тыбыштардын туш келди жыйындысынын бардыгы эле сөз болбостон, кандайдыр бир түшүнүктү билдирип, тиешелүү мааниге ээ болгон тыбыштардын комплекси гана сөз боло тургандыгын көрсөтөт. Демек, сөздүн тышкы жагын тыбыштардын курамы, ички жагын анын мааниси түзүп, экөө бири-бирине дал келгенде гана сөздүк касиетке ээ болуп, лексикалык бирдик катары кандайдыр бир түшүнүктү билдирет.

Жалпы эле бардык сөздөргө мүнөздүү белгилер катары академик Б.О.Орузбаева төмөндөгүлөрдү белгилейт:

1. «Сөз тыбыш айкаштарынан турат, болгондо да үндүү жана үнсүз тыбыштар айкашып сөз түзүшөт.

Кыргыз тилиндеги төл сөздөр негизинен ГС, СГ, ГСГ, СГС, ГСГГ жана башка типтердеги: ат, же, ата, окуу жана башка сыяктуу тыбыш айкаштарынан турган түзүлүштөр.

2. Сөздөрдө тилге мүнөздүү тыбыштык закондор байкалат. Ал закондордун ар бири - ар бир сөз айтылганда анын составындагы бир үндүүсүнө басым түшөт. Демек басымсыз сөз болбойт.

3. Сөздөр сүйлөм түрүндө өз ара белгилүү тизмекте тартиптештирилип айтылат. Ошондо ар бир сөздүн аралыгы тыным (пауза) менен ажыратылат.

Ушул үч белги бардык сөздөргө (мейли ал маани берүүчү сөз болсун, мейли кызматчы сөз болсун) мүнөздүү. Ушул үч белги бардык сөздөрдөгү жалпылыкты түзүшөт. Эгер ушул үч белги ар бир тыбыштык тизмектен байкалса, ал - өз алдынча сөз», - деп көрсөтөт. [5]

Ал эми кызматчы сөздөр лексикалык мааниси жоктугуна карабастан, толук маанилүү сөздөрдөй эле өзүнчө басымга, үндөштүк күүсүнө ээ болуп, сүйлөм ичиндеги сөздөрдөн тыным менен ажыратылып айтылганы менен алар эч кандай лексикалык мааниге ээ эмес экендигине токтолуп, грамматикалык гана милдет аткара тургандыгын белгилейт.

Кыргыз тилинин лексикасында байыркы убактан бери сакталган өтө туруктуу уңгу сөздөр бар. Ал негизги сөздүк фонду түзөт. Алар жалпы элдик мааниде пайдаланылып, жаңы сөздөрдү түзүүгө база болот. «Мисалы, баш деген сөз менен байланыштуу мындай сөздөр түзүлгөн: башкаруу, башкарма, башкы, башта, башма-баш, сакабаш, какбаш, топчубаш ж.б., суу деген сөз менен байланыштуу: сууса, суучу, суучул, суула, суулан, суулаш, суулук, суулуу, суусун, суусундук ж.б., жер деген сөз менен байланыштуу: жердик, жердөө, жердөөчү, жергиликтүү, жерсиз, жер-жемиш, жер-жебер, жер-суу ж.б., көз деген сөз менен байланыштуу: көздө, көздөн, көздөө, көздөөчү, көздүү, көзөмөл, көзөмөлчү, көз айнек, көз караш, көз сал, көз көрүнө, көз

каранды, көзүнчү, көзмө-көз ж.б., жаз деген сөз менен байланыштуу: жазуу, жазуучу, жазуучулук, жаздыр, жаздыруу, жазма, жазышуу ж.б., көк деген сөз менен байланыштуу: көкчүл, көктө, көктөн, көк таш ж.б. сөздөр түзүлдү». [1]

Ошентип, сөз өзүнүн мааниси боюнча лингвистикалык илимде лексика-семантикалык маанилик мамилесин жана лексикалык байланыш жүргүзүү менен өзүнүн узакка созулган тарыхый өсүшүнүн натыйжасында кыргыз элинин экономикасында, саясий жана маданий катнаштарында болгон өзгөрүүлөргө байланыштуу өнүгүп келген негизги бирдик катары каралат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Батманов И.А., Бакинова Г., Яншансин Ю. Азыркы кыргыз тили. I Бөлүм. - Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1956, 75-б.
2. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова //Вопросы языкознания. -1953. -№5. -с.13-14.
3. Иманалиев С., Ахматов Т. Ж.б. Тил илимине киришүү. -Фрунзе: Мектеп, 1980, 56-б.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн. -Б.: ЖЕКА Лтд., 1999. -106-б.
5. Орузбаева Б.О. Сөз. -Бишкек: Илим, 1994. -27-б.
6. Смирницкий А.И. К вопросу о слове /проблема «отдельности слова»/. Вопросы истории и теории языка», изд. АН. СССР, М., 1952.
7. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. -М.: наука, 1968. -171-б.
8. Ф. де. Соссюр, Курс общей лингвистики, Соцэкгиз, М., 1933, стр.111.
9. Шанский Н.М., Лексикология современного русского языка. Пособие для студентов пед.институтов. Изд. 2-ое, испр., М., «Просвещение», 1972. -с.4.
10. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. -М.: Просвещение, 1964. -244с.
11. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. -М.: Учпедгиз, 1957. -463с.